DJANGO
Reinhardt

TINE DE DONDER

DJANGO Reinhardt

Sporen van een legende

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

Voor Fien en Roos

INHOUD

11 Hoe het begon
14 Een mager monument
16 Hier stond de wieg
21 Een echte zigeuner
27 Armer dan arm
32 Spek, aardappelen en muziek rond het kampvuur
34 Autodidact
36 De groove in de gitaar
42 Het wonderkind
46 De eerste gitaar
52 Onverwacht geluk
55 Fapy
62 Van de musette naar de jazz
71 Een moderne musetteman
75 Tekenfilmmuziek
77 Het grote ongeluk
83 Nog een gitarist die een vinger mist
85 Renaissance Man
91 Het buitenleven
93 High society
97 Een eigen band
106 Het sleuteljaar
114 Grappelli, de langste schaduw van Django
120 Vlaming met een Manouche-hart
125 Meesterwerken
131 Café Manouche in Vlaanderen
136 Het Kanaal over
140 Een masterclass geschiedenis
149 Dr. Jazz

153 Een requiem
155 Parijs bevrijd
160 De brief van Duke Ellington
163 Naar Amerika
170 Elektrisch
174 Django in België
180 De Nederlandse tak
185 Django in Rome
189 Laatste jaren in Samois-sur-Seine
192 De laatste dag
194 Zigeunerbegrafenis
196 Samois vandaag
200 De erfenis veiliggesteld voor zijn gezin
202 Sporen in de muziek
208 Een bedevaartsoord in Parijs
214 Opnieuw op de planken
216 Dankwoord

HOE HET BEGON

GENT, LENTE 2024

Het was een concert dat alles veranderde.

In het voorjaar van 2024 was ik uitgenodigd op een concert achter gesloten deuren. Zondagavond, half acht. De Toonzaal, een zaaltje verstopt achter een onopvallende, bakstenen gevel in het centrum van een doodgewone gemeente in Oost-Vlaanderen. Geen uithangbord, geen bel, je zou er zo voorbijlopen. Je komt er alleen binnen op uitnodiging, via een deur die enkel van het slot gaat wanneer er iets te doen is. Het had iets weg van een *speakeasy*, die illegale bars uit de jaren 20 waar je zachtjes moest praten om geen aandacht te trekken. Deze zaal is volkomen legaal. Maar de sfeer, die is precies dezelfde. Binnen ruikt het naar oud hout. Vijftig stoelen staan dicht op elkaar gepakt, de zaal gonst van gedempte stemmen, aan de bar bestelt men nog snel een glas voor het licht dooft.

Er spelen die avond vijf zigeunermuzikanten in de traditie van Django Reinhardt. Een hommage aan de muziek van de Manouches: vurig en weemoedig tegelijk, levensliederen vol tederheid en kracht. De melodieën rollen over de houten vloer en iedereen die luistert, voelt het. Ze zingen in het Romanes. Ik versta er geen woord van, en toch versta ik alles. Hun samenspel zit zo naadloos in elkaar dat ik amper kan volgen wie precies wat speelt. Elke solo is een explosie van techniek, die net zo

snel weer samensmelt met de rest. Stuk voor stuk zeer virtuoze muzikanten, die de zaal helemaal vullen.

Halverwege een nummer gebeurt er iets. Eén lange, hoge noot die vibreert, alsof de snaar huilt. Ik voel mijn schouders zakken en mijn ademhaling vertraagt. Ik weet even niet meer waar ik zit. Tot het geweld weer losbarst en de hele zaal tegelijk uitademt. Ergens vanbinnen begint iets te gloeien, als een vuur dat aangestoken wordt. Ik glimlach zonder te beseffen dat ik glimlach. Zo puur is die klank, zo direct, dat hij ergens diep onder mijn ribben blijft nazinderen, ook wanneer het nummer allang weer voorbij is.

Deze muziek ken ik eigenlijk al een hele tijd. In het radioprogramma dat ik presenteer, klinkt geregeld muziek van Django Reinhardt en van andere Roma-muzikanten. Maar dit is anders.

Misschien omdat het live is. Misschien omdat ik de vingers over de snaren zie vliegen, het zweet op hun voorhoofd zie glanzen en zie hoe het spelplezier ervan afspat. Of misschien gewoon omdat die klanken voor het eerst precies op hun plek vallen, ergens in mijn borst.

Daar en dan voelde ik het wonder van Django Reinhardt. Ik begrijp waarom hij nooit gewoon een gitarist is geweest. Niet alleen zijn muziek trekt me aan, maar ook alles eromheen: zijn stijl, zijn persoonlijkheid, de taal en de manier van leven en spelen in de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte.

Zijn naam klinkt over de hele wereld. Elke gitarist, ja, zelfs elke muzikant kent hem. Hij staat in de lijst van De Grootste Belg, op

plaats 66. Over de hele wereld dragen cafés, pleinen en festivals zijn naam. Grote muziekprijzen, honderden muziekstukken, een computerprogramma, er is zelfs een planetoïde naar hem vernoemd, ontdekt door een Amerikaanse astronoom in Quinn, South Dakota.

Toch weten we maar weinig over hem. Hoe komt dat? Wat maakt Django tot die legende? Hoe kan iemand die honderd jaar geleden geboren werd, zoveel jaren later tal van muzikanten blijven inspireren? Hoe leeft hij vandaag nog verder in de muziek?

In dit boek ga ik op zoek. Ik ga langs bij muzikanten, kenners, bewonderaars en liefhebbers, en luister naar hun verhalen over Django, zijn muziek en zijn erfenis. Ik wil zijn muziek nog beter leren kennen. Begrijpen wat mij raakt, vatten wie die man was. De plek waar zijn wieg stond. De straten waarin hij liep. De zalen waarin hij speelde. Plekken die zijn leven tekenden, wil ik met eigen ogen zien, inademen, ervaren.

Dit boek bundelt al die stemmen. Het is mijn poging om het wonder van Django Reinhardt zichtbaar te maken op papier.

EEN MAGER MONUMENT

LIBERCHIES, ZOMER 2025

Samen met mijn vriend, een muzikant, stap ik in de auto richting Liberchies, in Henegouwen. Het dorp waar Django Reinhardt geboren is. Daar begint zijn verhaal.

Het is een stralende julidag. We maken er een daguitstap van, de fietsen achterop de auto, klaar om in alle vrijheid een nieuwe wereld te ontdekken. Liberchies ligt er stil en uitgestrekt bij, een sluimerdorp van enkele honderden inwoners, ver weg van alle drukte en verkeer. Vijftien kilometer verderop ligt de grauwe stad Charleroi, met fabriekstorens en hoogovens als schimmen van vergane industrie. Het contrast tussen beide plekken kan niet groter zijn.

Op het kerkplein van Liberchies staat een bescheiden monument, een ruw gehouwen rotsblok van zo'n meter hoog. Daarop prijkt een gebeeldhouwde linkerhand die een gitaar vasthoudt, met de pink en ringvinger in een vreemde kromming. Ik ga er even bij staan voor de obligate foto om deze reis vast te leggen. Handen in de zij, zonnebril op, brede glimlach. Later zie ik dat het lijkt alsof míjn hand uit dat rotsblok komt en ik zelf de gitaar vasthoud. Een toevallige gelukstreffer.

Naast het monument hangt een stratenplan waarop we zoeken waar de woonwagen van Django precies stond. Dat blijkt maar driehonderd meter verderop te zijn, langs de enige grote steenweg die Liberchies doorkruist. Het is een typische gewestweg waar het asfalt naadloos overgaat in de smalle grasberm, zonder voet- of fietspad. Het lijkt alsof hier maar zelden iemand te voet of per fiets komt, alsof de weg alleen bedoeld is om snel te passeren en niet om stil te blijven staan.

Wij wagen het erop en fietsen voorbij het kerkhof en een prachtig zelfplukveld. Even later ontvouwt zich een uitgestrekte weide van honderden meters groen. Ervoor staat een eenvoudig gedenkteken aan een inham van de steenweg. Een bakstenen sokkel, amper een meter hoog, doet eerst denken aan een overblijfsel van een schoorsteen of een oude muur. Maar dat is het niet, de stenen kolom is bewust gebouwd voor een sober gedenkteken. Bovenop prijkt een eenvoudig metalen plaatje dat herinnert aan de plek waar ooit de woonwagen van Django stond. 'Ici est né Django Reinhart. Le 23 janvier 1910', 'Hier is Django Reinhart geboren. Op 23 januari 1910' (een spijtige schrijffout, zijn familienaam zonder d).

De inwoners van Liberchies noemden die plek 'La mare aux corbeaux', de Ravenpoel, wegens de imposante, zwarte vogels die er ooit circuleerden. Nu, 115 jaar later, staan wij op exact diezelfde grond. De vogels zijn verdwenen, maar met een vleugje verbeelding kunnen we ons nog voorstellen hoe de woonwagens hier toen verspreid stonden.

HIER STOND DE WIEG

LIBERCHIES, WINTER 1910

In de koude winter van 1910 was vader Jean-Eugène Weiss met zijn vrouw aangekomen in Liberchies. Samen met een twaalftal andere woonwagens parkeerden ze hun wagen en hun paard op een weide langs de grote steenweg. Elk jaar kwamen ze daar overwinteren. Er stroomde een riviertje waaruit ze water konden halen, in de bossen sprokkelden ze hout en de paarden konden grazen waar ze wilden. Ze installeerden zich zoals ze dat op eender welke plek ter wereld konden.

Hun huis was een roulotte: een soort houten kist van vijf meter lang en bijna twee meter hoog. Die rustte op vier houten spaakwielen. Buiten was er een eenvoudige bank waarop de voerman zat. Er waren kleine ramen in de roulottes, met handgemaakte, kanten gordijnen. Het was er krap, maar huiselijk. Achteraan aan de buitenkant was een trapje naar de toegangsdeur. De binnenkant was bekleed met hout en op de vloer lagen felgekleurde tapijten.

Midden in de meeste roulottes stond een gietijzeren kachel, stevig vastgeschroefd op de vloer, waarin ze hout en kolen stookten. De rook werd via een schoorsteen naar buiten geleid. Vooraan, aan de kant van het paard, stond het bed, hoog boven de opbergvakken vol dekens en kleren. Daar sliepen de ouders. Daaronder kropen de kinderen in een kast die 's nachts hun bed was. Buiten de woonwagen bood een extra compartiment

ruimte voor de overige spullen. Daar hingen houten kisten met gereedschap, emmers voor water en hoefijzerbeslag voor hun paard. Verder waren er nog kooien voor eenden en kippen die onderweg weleens durfden te verdwijnen van een boerderij. Maar het mooiste was de decoratie. Langs de dakrand en rond de deuropening van de roulotte kronkelde fijn houtsnijwerk in sierlijke motieven, beschilderd met goudverf, koninklijk rood en diepblauw indigo.

In 1910 verschenen de eerste auto's in de steden, maar in Liberchies waren ze nog een zeldzaamheid. De meeste mensen gingen te voet of met paard en kar, waardoor een passerende roulotte nauwelijks opviel. In tegenstelling tot wat we zouden denken, waren de inwoners van Liberchies opgetogen over de komst van de zigeuners. Er stond iets te gebeuren in het rustige dorp van amper achthonderd inwoners. Ineens doken er scharen- en messenslijpers op, iemand die de hoefijzers van de paarden kon smeden, verkopers van gevlochten manden, fijn kantwerk en juwelen uit verre oorden. Een waarzegster nam plaats naast haar tafel met kaarten. En natuurlijk was er muziek.

De vader van Django, Jean-Eugène, was muzikant. Op de enige foto die van hem bewaard is, staat een man die meer weg heeft van een voorname Franse burgemeester dan van een rondtrekkende Rom: fier rechtop, met pikzwart haar strak naar achteren gekamd, en natuurlijk de onontbeerlijke snor, het symbool van mannelijkheid bij de zigeuners.

Hij speelde viool, gitaar, piano en cimbalom. Dat is een soort tafel met snaren waarop je met kleine hamertjes tikt. Jean-Eugène was een rasentertainer, iemand die van niets iets kon

maken. Op een vlooienmarkt vond hij soms een versleten muziekinstrument. Hij nam het mee, herstelde het tot het weer klonk en liet de snaren zingen onder zijn vingers. Soms verkocht hij het instrument door aan een nietsvermoedende passant langs de weg. Zijn woonwagen en het stukje grond ervoor kon hij omtoveren tot een klein circus, waarin hij zelf als clown optrad. Zo bouwde hij zijn eigen miniatuurtheater.

Zijn vrouw was Laurence Reinhardt, een danseres. Ze was een donkere schoonheid en de Roma noemden haar Négros, Spaans voor zwart. Ze verkocht juwelen, maar pas als danseres kwam ze echt tot leven. Een grote, sterke vrouw, met ogen waarin geen spoor van angst te lezen viel.

Het was uitzonderlijk koud die 23e januari 1910 en er waaide een snijdende wind over de open vlaktes van Liberchies. Op die bewuste zondagavond trad de familie Reinhardt niet thuis op, maar trok ze naar *Chez Borsin*, het enige café in de hoofdstraat van Liberchies. Veel entertainment was er niet in het dorp, dus wie iets wou beleven, moest erbij zijn.

Jean-Eugène ging een show spelen en Laurence, in haar gezegende toestand, was vastbesloten om te dansen. Ze vertrokken samen naar het café een paar honderd meter verderop. De hoogzwangere Laurence voelde plots dat de weeën begonnen en moest haastig terugkeren. Ze ging liggen op het enige bed in de roulotte. Bij het warme licht van een kaars, met de hulp van de oudste vrouwen van de gemeenschap, bracht ze haar zoon ter wereld. Verderop klonk het applaus voor de show van zijn vader. Het was tien uur 's avonds en Django was geboren.

Zijn officiële naam was Jean Reinhardt. Zijn vader heette eigenlijk *Weiss*, maar om aan de Franse legerdienst te ontsnappen, liet hij zich op de geboorteakte inschrijven als Jean-Baptiste Reinhardt, naar de familienaam van zijn vrouw. Zo kreeg de kleine Jean niet de naam van zijn vader, maar die van zijn moeder Laurence.

Zoals elke baby kreeg hij ook een Romani-naam. Dat is vaak een voornaam die in de familie al generatieslang meegaat, met bijvoorbeeld verwijzingen naar de natuur (Bero = beer, of Zuna = zon) of naar een uiterlijk kenmerk, zoals *Dorado* (goud, voor iemand met lichtbruine haren in plaats van zwart, wat uitzonderlijk was) of *Talo* (zwart). Soms was een Romani-naam ook heel gewoon, zoals *Tchavolo* (jongen). Soms was die opmerkelijk, zoals de naam *Django*. Origineel en verrassend. Het is een naam die niet vaak voorkomt bij zigeuners – ook nu niet. Een naam met een betekenis: 'Ik word wakker.' Niemand had toen kunnen voorspellen hoe hij de wereld wakker zou schudden.

Toen Django twee jaar oud was, werd zijn broer Joseph geboren. Bijgenaamd: Nin-Nin. De twee jongens groeiden op als onstuimige, jonge wolven. Vooral Django was een wildebras. Eén brok rauwe energie.

Als klein jongetje was hij het liefst bij hun paard, het enige dier dat ze hadden en dat al jarenlang de roulotte trok. Samen met zijn broer liep hij naast het dier over de stoffige landwegen en hielp het naar de weides te brengen waar het kon grazen. Bij de rivier keek hij hoe het dronk, terwijl de geur van kampvuur nog om hen heen hing. Soms mocht hij op de rug van het paard

klimmen, om zonder zadel door de velden te draven, terwijl hij zich stevig aan de manen vasthield.

De liefde voor paarden was immens. Voor veel Roma is een paard nog steeds het allermooiste dier. Een symbool van kracht, vrijheid en trouw. Een paard betekende dat je overal kon komen, dat je niet vastzat of gebonden was aan één plaats. Paarden duiken ook nu nog heel vaak op in liederen, verhalen en schilderijen van Roma. Er is zelfs een Romani-spreekwoord dat zegt: 'Hou meer van je paard dan van je vrouw. Vrouwen kunnen je verlaten, maar paarden doen dat niet.'

EEN ECHTE ZIGEUNER

BRUSSEL, HERFST 2025

Ik ben al de hele lente en zomer bezig met het optekenen van de verhalen van Django en de wereld van de zigeuners. Daar heb je het verboden z-woord. Het woord zigeuner heeft tegenwoordig een negatieve bijklank. Het zou discriminerend en kwetsend zijn. Het verwijst naar bepaalde stereotypen: ze zijn arm, ze zijn vuil, hun kinderen zijn wild en ze hebben geen vaste verblijfplaats. Daarom kunnen we de term maar beter vermijden. Ik heb het anders ervaren.

Voor dit project sprak ik mannen die zichzelf zigeuner noemen en vroeg wat zij van dat beladen woord vonden. Telkens weer klonk hetzelfde antwoord, zonder aarzeling: 'Ja, ik ben een zigeuner. Ik ben daar trots op. Noem mij alstublieft zo. Voor jullie, de niet-zigeuners, is het een scheldwoord. Voor ons niet.'

Toch wil ik niet veralgemenen en weet ik dat het woord gevoelig ligt. Roma of Romani is een meer neutrale term, die teruggaat op hun eigen benaming voor 'mens'. Dat is de term die ze voor zichzelf kozen op het eerste Wereld Romani Congres in 1971 in Londen. Roma is de meervoudsvorm, één persoon is een Rom. Dat woord geldt zowel voor een man als voor een vrouw.

Romanes is de taal die ze spreken, Romani of Roma gebruik ik voor alles wat van Roma-afkomst is. Romanes en Romani spreek je uit met de klemtoon op Rom.

Om niemand te kwetsen, gebruik ik in dit boek vaak het woord Roma. Toch sluipt er regelmatig nog een zigeuner tussen. Een gipsy is immers een zigeuner en de term gipsyjazz blijft onlosmakelijk verbonden met deze muziek. Het is een benaming waar we niet omheen kunnen en waar de muzikanten zelf nog altijd trots op zijn. Laten we dat niet vergeten.

Django Reinhardt was een Manouche-zigeuner (spreek uit met een lange a). Zijn verre voorouders kwamen waarschijnlijk uit India, want er wordt aangenomen dat daar de roots van de zigeuners liggen. Oude bronnen verwijzen naar hun gelijkaardige gelaatstrekken, hun donkere amandelvormige ogen, gedrongen postuur en gebruinde huid. Ook de taal, Romanes, zou verwant zijn aan de oude talen uit Noord-India, Pakistan en Sri Lanka.

Daarnaast is er een link met de geschiedenis. Rond het jaar 1000 trok de islamitische leider *Mahmoed* van Ghazni (nu Afghanistan) met zijn leger India binnen. De Indische regering riep een massa mensen uit de lage kasten op om hem te bevechten. Zij trokken mee tot in Perzië (het huidige Iran) en gingen daarna hun eigen weg. Sommigen keerden terug naar India, terwijl anderen verder naar het westen zwierven, richting Europa. Onderweg streken ze neer in alle mogelijke landen. Ze verschilden scherp van de lokale bewoners en hielden vast aan hun eigen gewoonten. Ze zwierven van dorp naar dorp, leefden van muziek, kleine karweitjes en het verhandelen van dieren.

In Europa kregen ze vele namen. Door hun donkere huid dacht men dat deze reizigers uit Egypte kwamen, daarom vervormden ze 'Egyptian' tot 'gipsy'. In de loop van de tijd kregen ze nog

veel andere namen. Soms sprak men van Sinti, omdat men dacht dat ze van de rivier de Sindhu kwamen. In Frankrijk sprak men van Gitans of Tziganes, in Spanje van Gitanos en in Italië heten ze Zingaro. Anderen noemden hen Manouche, van het Romani-woord *manus* en het Sanskriet *manusa*, 'ware mens'. De Manouches zijn nauw verwant aan de Sinti en wonen vooral in Frankrijk en België. Het woord klinkt vertrouwd in de muziekwereld, omdat het verbonden is met de traditie van de gipsyjazz waarin Django Reinhardt groot werd. Toch is die term gipsyjazz pas decennia na de dood van Django uitgevonden. In zijn tijd speelde hij gewoon jazz of swing. De muziek zelf is veel ouder dan het label dat er later aan gegeven werd.

Op een zonnige vrijdag zoek ik mijn weg in de kleine straatjes van Brussel. Hier ergens, vlakbij de Zavel, heb ik afgesproken met Adel Bilo, een zigeuner van 87. Wanneer ik aankom op het adres, vind ik hem niet. Op de rij bellen plakken stickers met exotische namen, maar Bilo staat er niet tussen. Tot er boven mijn hoofd een raam wordt geopend en door de straat een luide stem weergalmt: 'C'est vous, la journaliste? Allez, venez, c'est au deuxième!'

Boven in de deuropening staat Bilo mij al op te wachten. Hij is minstens een kop kleiner dan ik, fijngebouwd, met een getaande huid en een smalle, witte snor. Zijn donkere ogen fonkelen, alsof hij er nu al plezier in heeft. En we zijn nog niet eens begonnen.

Bilo woont eigenlijk in Virton, maar voor concerten in Vlaanderen of Brussel logeert hij regelmatig in dit appartement. Het is heel knus en sfeervol ingericht. Aan de muren hangt

een mooie collectie violen en strijkstokken. Ik herken meteen de typische, weelderige decoratie: plastic bloemen die vrolijk kleur brengen, foto's van paarden aan de muur. Een grote foto van Django Reinhardt en een spiegel met figuurtjes van woonwagens en paarden. Op elk van de kleine, schattige meubels ligt een tafelkleedje dat de sfeer compleet maakt. Ondanks de beperkte ruimte voelt het er warm, levendig en vol karakter, een tikkeltje excentriek.

In de wereld van de Roma kom je niet zomaar binnen. Zeker niet als buitenstaander. Als vrouw. Ik besef hoe surrealistisch het is: ik, in een licht zomers topje, mijn smartphone en opnameapparaat in de hand, stap de drempel over van deze gedrongen, flamboyante tachtiger, piekfijn uitgedost alsof hij vandaag een groot concert speelt.

Bilo is violist. Al meer dan tachtig jaar speelt hij in de traditie van Django. Het is pas de tweede keer ooit dat hij geïnterviewd wordt, en toch draagt hij een schat aan verhalen met zich mee. Ik weet dat het een lang gesprek zal worden. Hij zet een thermos koffie op tafel, ik druk op record, en zo begint ons interview.

Bilo werd geboren in een woonwagen in 1938 als jongste zoon van vijf. Zijn vader was vioolbouwer en hij leerde al zijn zonen, inclusief Bilo, viool spelen. Zijn grootmoeder was de zus van de tante van Django Reinhardt. Dat maakt Bilo geen directe nakomeling, maar toch rechtstreekse familie van de gevierde gitarist. Bij hem thuis werd elke dag over Django gesproken. Hij was een vedette, een levende legende, de allerbeste muzikant ooit. Zijn broers, vader, ooms: iedereen bewonderde Django. Ze moesten maar één noot horen om hem te herkennen.

Toen Bilo opgroeide, woonde Django al in Parijs. Wanneer hij toch nog eens een concert in Brussel speelde, ging hij vaak iets eten bij zijn tante. Het nieuws dat Django in de stad was, verspreidde zich als een lopend vuurtje. Iedereen wilde een glimp van de ster opvangen of zelfs met hem samen spelen. In de familie van Bilo was iedereen muzikant. De meeste avonden waren ze te vinden in cafés, waar ze de gasten entertainden. Het was de tijd dat de meeste restaurants zelfs op doordeweekse avonden concerten inplanden.

Wanneer Django in Brussel was, trok de hele familie naar een kleine bistro. Iedereen die muziek in de vingers had, mocht meespelen. Bilo herinnert zich nog een brasserie tussen de Hoogstraat en het Justitiepaleis waar zijn broers samen met Django speelden. Dat gebeurde vaak aan de vooravond van een concert, en juist die avonden waren misschien wel de allermooiste.

In de familie van Bilo deed een verhaal de ronde over de fameuze vrijgevigheid van Django. Eind jaren 40 verdiende die flink wat geld, maar dat interesseerde hem maar weinig. Hij beschouwde geld als papier en gaf het even snel weg als hij het had verdiend. Zo stopte hij graag geldbriefjes in de open ramen van de roulottes, wanneer hij langs daar naar zijn hotelkamer stapte. De volgende ochtend vonden de Roma die en weerklonk: 'Django est revenu.' Alsof Sinterklaas op bezoek geweest was.

Bilo heeft een fotoalbum klaargelegd. Tijdens ons gesprek zal hij er regelmatig door bladeren om zijn familieleden te tonen. Van Django zelf heeft hij geen foto, maar wat wel opvalt: tussen de familiefoto's verschijnen steeds opnieuw paarden.

Uitgeknipt en erbij geplakt, in allerlei formaten: een heel paard, een hoofd of een foto van hun eigen dier. Op elke bladzijde van dat album staat wel een paard. Een klein, bijzonder spoor van hoe diep Bilo's liefde voor paarden is.

ARMER DAN ARM

FRANKRIJK, 1915

Toen Django vijf jaar oud was, verliet zijn vader hun gezin. Moeder Laurence bleef alleen achter met vijf kinderen: naast Django was er zijn broertje Nin-Nin, babyzus Sara en nog twee halfbroers van Django uit een vorig huwelijk van Laurence. Ze hadden een paard, een roulotte en verder niets. Laurence werkte zich uit de naad om het gezin te onderhouden, maar ze bleven straatarm. Ze was handig en creatief: ze weefde manden en herstelde gescheurde zittingen van stoelen en ander meubilair. Haar specialiteit was juwelen maken van kogelhulzen.

We zijn intussen in 1915 en de Eerste Wereldoorlog is uitgebroken. Laurence trekt door Europa met haar kroost. Ze houden halt in het noordoosten van Frankrijk, vlak bij Parijs, aan de rivier de Marne. Kort daarvoor was er een van de grootste veldslagen tussen de Duitsers en de Fransen uitgevochten: de Eerste Slag bij de Marne. In het glibberige slijk van de loopgraven vlogen de kogels heen en weer. Toen de soldatenlaarzen eindelijk weg marcheerden, was de streek veranderd in een chaos van modder, kapotgeschoten akkers en achtergelaten wapens.

Django's moeder leerde hem hoe hij de kogelhulzen uit de loopgraven moest vissen en de aarde er zorgvuldig moest afspoelen. Van die koude metalen ringen maakte ze armbanden die ze overal in Europa verkocht. Zo probeerde ze haar gezin in leven

te houden. Het was een bijzonder hard leven. Ze reisden waar de zon hen bracht, in de maat van de seizoenen.

Toen Django tien jaar oud was, leidde moeder Laurence de roulotte naar Parijs en belandden ze in *La Zone*. Voor het eerst in zijn leven bleven ze langer op eenzelfde plaats. La Zone was het gebied net buiten de oude stadsmuren van Parijs, dat zich helemaal rond de stad kringelde. Een strook van zo'n tweehonderdvijftig meter breed en dertig kilometer lang. Een lintbebouwing van krotten, tijdelijke huisjes, opslagplaatsen, afgedankte spoorwagons en caravans, waar zo'n veertigduizend zielen woonden.

Het was officieel een deel van Parijs, maar de wetten van de stad reikten zo ver niet. Wie er kwam wonen, vond nergens anders onderdak: migranten, arbeiders, reizigers en armen. Tussen de rommel en de ruïnes groeiden wilde planten, de geur van brandende houtvuren hing altijd in de lucht en het was er nooit stil. Je hoorde er het geroezemoes van een gemeenschap die leefde aan de rand van de geordende wereld. Inclusief ruzies en harde discussies. Het leven was er rauw en ongetemd. Het was geen plek voor kinderen om op te groeien, maar Django vond het heerlijk.

Hij was er vrij en er was altijd iets te beleven met de kinderen uit de buurt. Zijn moeder had graag gezien dat hij naar school ging en een opleiding kreeg, maar dat was niets voor hem. In de klas zat hij erbij als een vogel in een te kleine kooi: hij wilde bewegen, de wereld ontdekken en vrij fladderen waar hij maar wou, maar in plaats daarvan moest hij stilzitten op een bank

en luisteren naar de monotone stem van de leraar. De minuten sleepten zich voort, tot de bel verlossing bracht.

Een klassieke school lag hem niet en Laurence stuurde haar weerbarstige zoon naar de Roma-school. Die was opgericht door een leraar die met vervroegd pensioen gestuurd was wegens een te grote liefde voor Franse rode wijn. In een omgebouwde bus gaf hij les aan Roma-kinderen, maar ook hem kostte het de grootste moeite om die kinderen in de les te krijgen. Veel liever bleven ze rondhangen in La Zone, waar ze leerden over het leven op straat in plaats van het leven uit de boeken. Uiteindelijk werden ze zelfs van die school weggestuurd en dat was het einde van de schoolcarrière van Django. Hij had niet leren rekenen, lezen of schrijven, en dat laatste zou er – op enkele woorden na – in de rest van zijn leven nauwelijks van komen.

Hij werd een straatboefje, zelfs een kopstuk van de Bende van de Rode Sjaaltjes, les Foulards Rouges. Ze vulden hun dagen met onschuldige kwajongensstreken zoals belletjetrek of peren stelen uit de boomgaard van de pastoor. En soms ook met ronduit gevaarlijke avonturen. Zo probeerden ze ooit de trams te saboteren door de rails te blokkeren met ijzeren bouten. En dan maar hopen op een spectaculair ongeluk. Of ze sloegen elkaar half kapot in een boksring, opgehitst door het kleingeld dat de omstaanders naar hen gooiden. Wanneer ze helemaal onder het bloed zaten en wankel op hun benen stonden, keerden ze terug naar huis, de armen over elkaars schouders geslagen en hun zakken vol muntjes.

Django gaf al zijn geld altijd meteen uit. Liefst van al in de cinema, dat was zijn eerste liefde. Wat een sensatie om al die

wonderlijke helden, achtervolgingen en grootse romances te ontdekken. En wat een contrast met zijn eigen wereld in La Zone, waar alles rauw en vuil was. Het was een nieuwe, glanzende werkelijkheid die Django leerde kennen. Hij ging zo vaak als het kon, zelfs als hij geen geld had. Dan wriemelde hij zich samen met z'n broer tussen de betalende klanten om nog een film mee te pikken. Op een dag werden ze betrapt. In hun sjofele kleren vielen ze op tussen de andere bezoekers. Django was tien jaar oud en sloot een pact met de bioscoopuitbater: hij zou de rommel in de zalen opruimen en de affiches wisselen, in ruil voor gratis zitjes in de cinema. Vanaf dat moment was Django nog vaker voor het witte doek te vinden. Hij genoot van de stomme films met Charlie Chaplin, de grootste filmster van dat moment, en keek uren naar stoere, charmante helden als Douglas Fairbanks en Rudolph Valentino. Van hen nam hij de bravoure over van een gangster, met zijn hoed scheef en nonchalant op zijn hoofd. Zo leerde hij om recht in de camera te kijken, stoer en zelfverzekerd, met zijn onpeilbaar donkere ogen. Om zijn lippen speelde toen al die eeuwige ondeugende glimlach die later op al zijn foto's te zien is.

Andere namiddagen ging hij op café om te biljarten. Hij speelde beter dan je voor zijn leeftijd zou verwachten en kon zich met de beste volwassenen meten. Al had hij best veel succes, er waren ook veel dagen dat het verkeerd afliep en hij zijn jas, hoed of zelfs z'n schoenen als onderpand moest achterlaten. Moeder Laurence was furieus wanneer dat gebeurde.

En dan was er natuurlijk de muziek, overal en altijd aanwezig in het leven van Django. Zijn vader, maar ook al zijn ooms, neven en grootvaders speelden een instrument. Alles wat snaren had,

kwam in aanmerking: viool, gitaar, banjo, mandoline, contrabas of cello. Soms speelden ze op half kapotte instrumenten, maar altijd kwam er nog muziek uit. Piano's kwamen zelden voor in een rondreizend zigeunerorkest. De vader van Django was een uitzondering: hij sleepte moedig een rechtopstaande piano mee in zijn roulotte. Bij Manouches in Frankrijk en België was ook vaak een accordeon te horen. Elke avond werd er gezongen rond het kampvuur, jong en oud, iedereen deed mee. Samen, vaak in één stem en uit volle borst. Het was even vanzelfsprekend als eten en drinken.

De oudere mannen haalden vaak de melodieën van vroeger boven, speelden de dansen en liedjes die hen gevormd hadden en gaven ze door aan de jongere generatie. Ze speelden zonder uitleg, maar met veel herhaling. Avond na avond dezelfde liederen. De kinderen zaten achteraan in de cirkel. Zij probeerden een beetje mee te tikken, mee te zingen, mee te voelen. Soms speelden ze heel stilletjes mee op een oude, versleten gitaar of viool die ze hadden gevonden, hier en daar een snaar gebroken, de klank scheef, maar toch deden ze mee. Zo imiteerden ze de bewegingen van de volleerde muzikanten. Langzaam, bijna onopgemerkt, leerden ook zij die oude melodieën en werd de muziek opnieuw geboren in hun handen en stemmen. Dat was hoe het toen ging.

SPEK, AARDAPPELEN EN MUZIEK ROND HET KAMPVUUR

ANTWERPEN, HERFST 2025

Vandaag gaat het nog altijd zo, zegt Gino Lafertin, een Roma-gitarist van 47, die opgroeide in een woonwagen. Hij herinnert zich de avonden vol muziek, bijeenkomsten waar de vedetten kwamen – zo noemt hij ze: Stochelo, Nonnie en Nous'che Rosenberg van het Rosenberg Trio.

Hij was zes toen hij bij zijn grootouders een oude gitaar vond, met nog maar drie snaren. Iets aan dat instrument trok hem aan. In zijn familie speelde iedereen gitaar: zijn ooms en zijn moeder, zijn opa speelde viool en zijn oma was zangeres. Ze gingen van café naar café en traden elke avond op. Tot iedereen wat ouder werd en de instrumenten in een kast belandden.

Toen Gino die gitaar vond, liet zijn oom hem een paar tonen horen van Django Reinhardt en sprak daarbij de plechtige woorden: 'De grootste zigeunergitarist die er ooit zal zijn, er zal nooit nog iemand komen zoals hij.'

Zo begon de fascinatie. Later, via muzikanten van de Schäfer- en Rosenberg-familie, leerde hij de muziek van Django echt kennen. Gino was zeven, acht jaar. Hij herinnert zich dat er elke avond een kampvuur was, waar aardappelen en spek geroosterd werden. Samen met zijn vrienden nam hij een gitaar, ging ergens achteraan in de kring zitten en probeerde de grote mannen na te doen. Soms imiteerden ze zelfs hun bewegingen op hun onderarm, met zoekende vingers, onhandig, om zo de vingerzettingen te leren.

Ze leerden de grepen van elkaar: wie het als eerste in de vingers had, kon het aan de anderen leren. Het bleef vaak heel erg zoeken en proberen, tot een goede ziel een paar grepen of akkoorden toonde, en dan konden ze weer verder. Avonden om nooit te vergeten. Niemand ging naar een muziekschool of conservatorium en toch leerden ze allemaal muziek. Zo ging het toen, en zo gaat het nog altijd.

AUTODIDACT

FRANKRIJK, 1920

Django was tien toen hij de banjo ontdekte. Zijn zus Sara herinnerde zich dat Django al viool speelde in het orkest van zijn vader toen hij tussen zeven en twaalf jaar oud was. Dat blijft een vage herinnering, niet helemaal te verifiëren. Voor het echte begin van zijn muzikale verhaal hou ik het simpel: het was banjo waarmee het werkelijk begon.

Zijn neef Gabriel speelde op een gehavend instrument. Django keek en luisterde zeer geboeid naar de staccato melodieën die Gabriel uit zijn banjo toverde. Met elke toon opende zich een nieuwe wereld. Van hem leerde Django de eerste grepen. De muziek nestelde zich al snel in zijn hoofd, en hij smeekte zijn moeder of hij ook zo'n instrument mocht hebben. Laurence had daar geen geld voor en deed de vraag af als een van de grillen van haar kind.

Toen Django twaalf werd, zat het hem eindelijk mee. Een van de buren had gezien hoe hij bezeten was door muziek en gaf hem zijn oude gitaar. Hij wist niet dat hij daarmee het leven van de jongen voorgoed zou veranderen.

Eigenlijk was het geen gitaar, maar een gitaarbanjo. Een instrument met de ronde klankkast van een banjo, maar de zessnarige hals van een gitaar. Het klinkt alsof elke slag vonken geeft, luid genoeg om goed gehoord te worden tussen de andere instrumenten. Voor een jongen als Django maakte het een groot verschil: de gitaarbanjo voelde steviger in de hand en liet hem akkoorden oefenen zoals op een gitaar.

En oefenen deed hij. Django stond op met zijn gitaar en ging ermee slapen. Ze waren letterlijk onafscheidelijk. Hij sliep met zijn gitaar in zijn armen. Als de slaap uitbleef, plukte hij wat aan de snaren. Overdag ging hij op zoek naar de echte muzikanten uit zijn omgeving. Hij imiteerde hun bewegingen en de positie van hun vingers om zo de melodieën te vangen. Eenmaal terug in de caravan herhaalde hij hetzelfde deuntje eindeloos, tot het vastzat in zijn geheugen. Zo leerde hij zichzelf gitaarspelen. Veel van de melodieën speelde hij uit het hoofd na ze één of twee keer gehoord te hebben. Zijn spel was snel, precies en van een verbluffende trefzekerheid.

Soms oefende hij tot zijn vingers bloedden. Zijn jonge vingertoppen waren nog kwetsbaar en de kracht die de snaren vroegen, liet hun huid openbarsten. Zelfs de dikke lagen eelt die aan zijn vingers groeiden, boden geen bescherming. Toen ook die loslieten, kwamen er bloedvlekken op zijn gitaar. Maar Django was vindingrijk en liet zich niet kennen. Om de vingers van zijn rechterhand te ontzien, tokkelde hij evengoed met een afgebroken lepel, een muntstuk, een vingerhoed of een stuk walvisbot als plectrum. Bij zijn favoriete stukken behoorden de kinderliedjes die zijn vader vroeger voor hem speelde: *Au clair de la lune*, *Frère Jacques* en *Sur le pont d'Avignon*. Die eenvoudige melodieën bleef hij met plezier keer op keer naspelen.